

МАРКО ГАЛИЋ

Балканолошки институт САНУ

galicmarko61@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0006-1648-9463>

Скривене религијске мањине у руралним предјелима постсоцијалистичких земаља – примјер сеоских адвентистичких заједница у Босни и Херцеговини*

Тема којом се овај рад бави јесу адвентистичке заједнице присутне у руралним предјелима Босне и Херцеговине, које су претежно концентрисане дуж сјеверне границе поменуте државе. Текст је утемељен на теренском раду који је спроведен током 2023. године. Истраживањем су обухваћена села: Ламинци, Кукуље, Ножичко и Грабик-Илова, а оно је осим посјете поменутим мјестима обухватало и разговоре са тамошњим члановима Хришћанске адвентистичке цркве. У првом дијелу рада изложене су опште информације о специфичностима неопротестантских заједница, као и мјесту које оне заузимају у конфесионално шароликом босанско-херцеговачком друштву. Други дио рада, који се директно тиче адвентиста, садржи податке о историјском развоју поменутих сеоских заједница, као и одрастању, животу и тренутном стању појединаца који су њихови припадници, или су то у прошлости били. На основу наратива десеторо саговорника, рођених у адвентистичким породицама, као и додатног материјала из њихових приватних „архива“ (фотографија, мемоара, брошура и дневника) – овај текст ће настојати читаоцима да дочара на који начин су различита дешавања, која су се одвијала на ширем друштвено-поли-

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

тичком плану током претходних неколико деценија, утицала на то да ове некада бројне и прилично живе адвентистичке „комуне“ доспију у стање „живота на апаратима“.

Кључне ријечи: адвентисти, Босна и Херцеговина, сеоске заједнице, религијске мањине

Hidden Religious Minorities in Rural Areas of Post-Socialist Countries – The Example of Rural Adventist Communities in Bosnia and Herzegovina

The subject of this paper are the Adventist communities present in the rural areas of Bosnia and Herzegovina, which are mainly concentrated along the northern border of the mentioned country. The text is based on the field work that was carried out in 2023. The research included the villages: Laminci, Kukulje, Nožičko and Grabik-Ilova, and in addition to visiting the mentioned places, it also included conversations with members of the Christian Adventist Church there. In the first part of the paper, general information about the specificities of neo-Protestant communities, as well as the place they occupy in the religiously diverse Bosnian and Herzegovinian society, is presented. The second part of the work, which directly concerns the Adventists, contains the data on the historical development of the aforementioned rural communities, as well as the upbringing, life and current state of individuals who are their members, or were in the past. Based on the narratives of ten interlocutors, born in Adventist families, as well as additional material from their private “archives” (photos, memoirs, brochures and diaries), this text will try to convey to the readers how the various events that took place in the wider socio-political plan during the previous few decades influenced these once numerous and quite lively Adventist “communes” to reach the state of “living on a life-support system”.

Keywords: Adventists, Bosnia and Herzegovina, rural communities, religious minorities

УВОД

Термин *скривене мањине* у академски дискурс, заједно са групом аутора са Универзитета у Грацу, уводи аустријски историчар Кристијан Промицер како би означио етничке мањине које су постојале (или

и даље постоје) на територији Аустрије, Словеније и Хрватске, а које због изразито малог броја чланова нису биле признате од стране државе – што их је довело у стање друштвене невидљивости (Promisec 2004, 13).¹ Овај концепт стављања нагласка на истраживање мало познатих етничких мањина утицао је на поједине ауторе да, осим оних етничких, истраживачке напоре усмјере ка истраживању и религијских мањина чији је број у драстичном паду, и које из тог разлога не представљају запажену групу у друштву (Ђурић-Milovanović 2011, 45). На тај начин термин *скривене мањине* је у одређеној мјери редефинисан, а његово значење је проширено тако да се њиме данас означавају и неке друге мањине које нису нарочито заступљене у друштвеним токовима. Имајући у виду да Хришћанска адвентистичка црква у Босни и Херцеговини, према подацима из 2017. године, броји свега нешто више од 600 чланова,² а њене сеоске заједнице су на ивици опстанка, сматрамо примјену овог термина у овом истраживању оправданом.

И поред чињенице да ова вјерска заједница на подручју Босне и Херцеговине дјелује преко једног вијека (Šušljic 2014, 147–148), већег броја озбиљнијих емпиријских истраживања с њом у вези до сада није било. Овај податак и не изненађује с обзиром на то да, иако је теренских истраживања религијских феномена у бившој Југославији било, она нису била честа појава, а мале вјерске заједнице, конкретно адвентистичке, биле су предмет проучавања тек неколицине ентузијаста (Pavković, Bandić & Rakić, 1978; Flere, Pantić & Koković, 1986; Ђорђевић, 1987). До видног заокрета ка друштвено-научном проучавању религијских феномена широм република некадашње Југославије, махом из угла социологије религије, долази с крахом социјализма током 1990-их година (Ђорђевић, 2008). Иако су социолошка истраживања из поменутог периода, као и оног који је непосредно услиједио, већином била фокусирана на однос између политике, религије и нације (Abazović 2010, 71), антрополози су почели да стављају нагласак на различите алтернативне религијске концепте који су у постсоцијалистичком транзиционом периоду постали видљиви(ји) (Radulović, 2007; Sinani, Kulenović &

¹ Опширније о *скривеним мањинама* видјети у: Sikimić (2004).

² Према званичној статистици Хришћанске адвентистичке цркве, заједница у Босни и Херцеговини је крајем 2017. године бројала 606 чланова распоређених у 23 цркве. 2017 Annual Statistical Report, страна 28. Преузето са: <https://documents.adventistarchives.org/Statistics/ASR/ASR2017.pdf>.

Stajić, 2012). Током експанзије интересовања аутора из различитих дисциплина за религијска питања у наведеном периоду, јавља се неколицина радова конкретно посвећених адвентистима, као и одређен број њих који се ове религијске групе дотичу спорадично. Овдје првенствено треба истаћи радове социолошкиње Зорице Кубурић која је емпиријски заснованим истраживањима адвентиста по Србији и Босни и Херцеговини обрадила читав низ релевантних питања у вези са овом заједницом, укључујући религијску конверзију (Kuburić, 2012) и религијско искуство (Kuburić, 1998), одрастање и одгој унутар адвентистичких породица (Kuburić, 1996; Kuburić, 2023), корелацију религије и менталног здравља (Kuburić, 2021), као и могућност дијалога са другим религијским заједницама (Kuburić, 2010).

Током периода ревитализације религије, која је крајем прошлог вијека постала евидентна широм некадашњих социјалистичких земаља (Blagojević 2015, 11), Хришћанска адвентистичка црква је вјероватно највише пажње привукла дјеловањем хуманитарне организације АДРА у ратном периоду од 1991. до 1996. године (Djurić-Milovanović & Veković 2023, 98–100).

Према подацима са званичног веб сајта организације, њених 120 волонтера је током ратних година у Сарајеву подијелило преко пола милиона пакета, више од два милиона писама и тона хране, те храном и одјећом снабдјело преко 50.000 људи угрожених ратним дешавањима, без обзира на њихову етничку или религијску припадност.³ Хуманитарна дјелатност те организације се наставила одвијати и по завршетку рата, а, поред Босне и Херцеговине, њене активности су запажене и у сусједним државама, као што је случај био са Србијом (Mitrović 2014, 241–242). Друштвена аномија изазвана крахом постојећег система вриједности, пропраћена порастом конфесионалне самоидентификације, навела је одређен број људи да се придружи религијски мањинским групама, од којих су оне неопротестантске биле најчешћа алтернатива доминантним религијским традицијама.

Иако је Хришћанска адвентистичка црква у земљама бивше СФРЈ у датом периоду привукла одређен број „религијских трагача“, најчешће бивших атеиста који су путем изградње личних односа са вјерницима доживјели конверзију (Ваграч et. al. 2020, 11), што пред-

³ Више информација доступно на: <http://www.adra.ba/onama.html>.

ставља релативно чест начин прикључивања овој религијској групи (Chui-Shan Chow 2013, 169), сама заједница је пролазила и кроз бројне проблеме. Када се конкретно говори о адвентистима из Босне и Херцеговине, ти проблеми су се првенствено односили на пораст незапослености међу вјерницима који је уследио у послеријатном периоду, што је резултовало високим процентом зависности самих адвентиста од помоћи цркве (Stanić 2015, 36-37). Како год, адвентисти су у Босни и Херцеговини наставили са дјеловањем до данас, а овим радом ће се настојати дати скроман допринос проучавању припадника ове религијске групе у тој држави.

С обзиром на то да би детаљна студија Хришћанске адвентистичке цркве, која као што је наведено има релативно богату историју у Босни и Херцеговини и земљама окружења, далеко превазилазила оквири овог рада, као *предмет рада* ће бити одређено неколико њених заједница које дјелују у руралним подручјима државе. Теренско истраживање на којем је овај текст утемељен започето је у јануару 2023. године, а њиме су обухваћене адвентистичке заједнице у селима: Ламинци (општина Градишка), Ножичко (општина Србац), Кукуље (општина Србац) и Грабик-Илова (општина Прњавор).⁴ Иако појединци који су адвентисти могу да се нађу и у разним другим селима широм државе, поменута четири села су изабрана стога што у њима постоје молитвени домови.⁵ *Методологија* рада се претежно фокусира на биографском методу, што значи да се до информација о вјерницима и начину на који ове заједнице функционишу, те како су функционисале у прошлости, долазило на основу анализе животних прича, као и фотографија, дневника и брошура испитаника обухваћених истраживањем. Као основна техника прикупљања података кориштен је полуструктурирани интервју (Vučinić-Nešković 2013, 139), али у појединим случајевима, када је на истом мјесту била неколицина вјерника, разговор је спонтано, на тренутке, попримао облик групног интервјуа. С обзиром на недостатак претходно прикупљеног

⁴ Адвентистичке молитвене домове у Ламинцима и Ножичком, баш као и у Бањалуци, Градишци, Прњавору, Дервенти, Приједору и Маринима, пројектовао је познати југословенски архитекта Живорад Јанковић (Malinović 2023, 284), који је и сам био истакнути члан Хришћанске адвентистичке цркве (Živanović 2006, 13).

⁵ Поред поменутих, молитвени домови Хришћанске адвентистичке цркве могу да се нађу и у селима Марини (општина Приједор), Крива Ријека (општина Козарска Дубица) и Трњаци (општина Бијељина). О заједницама у поменутих селима ће више говора бити у неким предстојећим истраживањима.

фонда података на основу којих би се могле детектовати одређене специфичности ових руралних заједница, ово истраживање ће бити базирано на *утемељеној теорији*, што значи да пред сам излазак на терен нису формулисане одређене хипотезе или конкретна истраживачка питања која би се настојала потврдити (Potkonjak 2016, 36). С тим у вези, као *циљ истраживања* може се одредити прикупљање података помоћу којих би се остварило стицање нових сазнања о стању и дјеловању ових *скривених* група, те на који начин су њихови тренутни чланови одрастали, живјели и функционисали у поменути- тим сеоским срединама.

ПРОТЕСТАНТИ И НЕОПРОТЕСТАНТИ КАО СКРИВЕНЕ МАЊИНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – О СЛИЧНОСТИМА И РАЗЛИКАМА

Неопротестантске групе као што су баптисти, адвентисти и Јеховини свједоци представљају најзаступљеније религијске мањине на територији Босне и Херцеговине, а на њихово вишедеценијско присуство указују и нека ранија истраживања (Cvitković 1981, 27–32). Специфичност која неопротестантске заједнице на подручју бивше Југославије, па самим тим и Босне и Херцеговине, чини другачијим од оних „традиционалних“ и „историјски утемељених“, па чак и оних протестантских, јесте њихов наднационални карактер (Ramet 1984, 149). То би значило да ове заједнице у принципу нису уско везане за једну етничку групу, што их у босанскохерцеговачком контексту чини мултикултурним острвима у мору етноконфесионалних идентитета, понекад чак и физички подијељених према религијској припадности (Dražeta 2021, 117).

Током 1920-их година, у Босни и Херцеговини су постојале три доминанте протестантске црквене организације: Њемачка евангелистичка црква, Словачка евангелистичка црква и Реформисана (калвинистичка) црква, а око њих су били концентрисани припадници постојећих националних мањина, махом Нијемци, Словаци, Мађари, али и други (Omerović 2019, 272–273). Као што можемо да видимо, ове вјерске заједнице, иако нису нужно биле етнички хомогене, уско су повезане са једном од етничких група којима су служиле као својеврстан „идентитетски штит“ и чији су назив често имале као префикс у своме имену. Као такве, оне су представљале безопасну „страну“ појаву која није пријетила да се шири на домаће становништво, а њиховим чланом се постајало рођењем и одрастањем унутар породица у којима се та религијска традиција њего-

вала – због чега, највјероватније, нису биле „на мети“ већинских религијских традиција.⁶

Када се осврнемо на поријекло протестантизма у Босни и Херцеговини, историјски и етнографски извори нам указују на то да је појава ових заједница условљена миграцијама етничких мањина до којих је долазило из различитих разлога. Примјера ради, током ослобађања Босне и Херцеговине од отоманске власти турски бегови, некада велики земљопосједници, током „задњих дана своје владавине“ у другој половини 19. вијека, по прилично ниској цијени су продавали своје посједе, махом оне у источним крајевима земље. Ту прилику за куповину јефтиних земљишних посједа у равничарским и плодним дијеловима источне Босне и Херцеговине нису пропустили словачки земљорадници из војвођанских мјеста Пивница, Ковачица, Љуба, Бингула и Бачки Петровац и постепено су се почели насељавати у Љељенчу близу Бијељине (Midanović & Stanojević 2005, 3). Словаци су донијели и своју религију, а прије него што су своју цркву изградили у центру Бијељине, одлазили су у просторије већ постојеће Њемачке евангелистичке цркве, која је била смјештена у мјесту Ново Село близу Бијељине, а на њемачком гробљу су били и сахрањивани све до 1947. године (Midanović & Stanojević 2005, 10, 13).

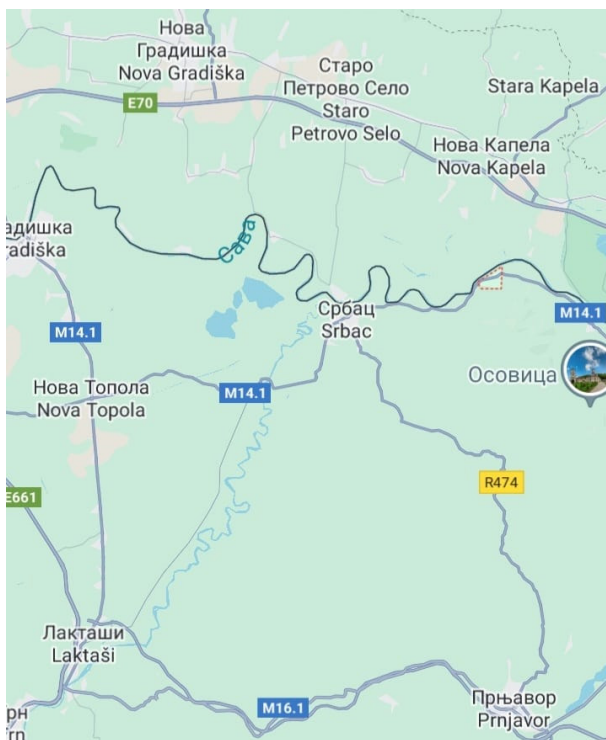
Нијемци који су према свим расположивим информација на територију Босне и Херцеговине стигли раније, у већем броју, и чија је миграција боље пропраћена, такође су са собом донијели своју религију, а у својим колонијама су подизали и вјерске објекте. Тако је у некадашњој њемачкој колонији „Рудолфштал“, а у данашњем мјесту Александровац (општина Лакташи), подигнута и прва Њемачка евангелистичка црква у Босни и Херцеговини (Omerović 2019, 273). Њемачка црква, у овом случају римокатоличка, подигнута је и у сусједној некадашњој колонији „Виндхорст“, данашњој Новој Тополи (општина Градишка), те је и данас тамо присутна са неколико часних сестара (Хрватица) које у њој живе. Трећа њемачка колонија вриједна помена, гдје се и данас налази евангелистички молитвени дом, јесте „Франц Јозефсфелд“ – данашње Ново Село код Бијељине.

⁶ Од поменуте три црквене организације, данас је у Босни и Херцеговини активна само једна, Словачка евангелистичка црква. Ову заједницу чини неколико словачких породица које су насељене у граду Бијељини, а тренутно постојећи црквени објект је отворен 2009. године. Видјети: <https://www.ais-ba.org/monografija-slovacka/slovacka-evangelisticka-crkva/>.

Дакле, протестантске заједнице су стизале спонтано са насељавањем етничких мањина, а мотив њихових миграција свакако није било ширење религијске поруке. Са друге стране, неопротестантске заједнице су углавном формирали страни мисионари чији је примарни циљ био долазак зарад ширења религијске поруке. Тако, када се осврнемо на историју дјеловања баптиста у Босни и Херцеговини, можемо да видимо како је прва заједница основана у Сарајеву око 1863. године, мисионарским активностима брачног пара Франца и Марије Табори (Rauchynets 2008, 228; Brackney 2009, 100). Поменути супружници, обоје етнички Мађари, изворно су припадали назаренима, првој неопротестантској заједници која се у озбиљнијем броју појавила и кренула ширити територијом данашње Србије. Они су се 1862. године током боравка у Букурешту под утицајем баптиста Карла Јохана Шаршмита и Хајнриха Коха обратили у баптизам (Rauchynets 2008, 228). Други талас мисионара долази убрзо након првог, па већ 1868. године њемачки мисионар Аугуст Либиг, долази у Босну и Херцеговину и започиње своју мисију на подручју Лукавца близу Тузле (Brackney 2009, 100).

Поменути мисионари су своје активности махом спроводили путем колопортаже, дијељења или продавања религијске литературе онима који су били заинтересовани за духовна питања. Поред становништва словенског поријекла, баптисти, као и други неопротестанти који су у датом периоду пристизали у Босну и Херцеговину, своје потенцијалне чланове видјели су и у протестантски или католички оријентисаним религијским мањинама. Тако је међу Словацима насељеним у околини Бијељине, према оскудним информацијама до којих смо успијели доћи, дошло до одређене религијске подјеле. Један од учесника у овој подјели је био и извијесни Михајло Шимон, припадник породице Шимонових, чије је приступање локалној назаренској заједници, коју је водио човјек по имену Јово Дорошки, а чији су се чланови скупљали у једној приватној кући у Галамића сокаку у Бијељини, остало документовано (Midanović & Stanojević 2005, 11). Иако су поједине групе назарена биле присутне у Босни током овог периода, ова заједница никада није заживјела, те су њене активности најзаступљеније биле на подручју сјевера данашње Србије, а тадашње јужне Угарске (Aleksov 2010, 11). Конверзија у неопротестантске групе је остала забиљежена и међу припадницима других етничких мањина, па је тако документовано како је поменути мисионар Аугуст Либиг 20. јуна 1866. у Лукавцу крстио два брата (највјероватније Нијемца) Јосипа и Георга Ликтенгера (Wardin, 2010, 170).

У Војводини, гдје су се неопротестантске заједнице у другој половини XIX вијека највише шириле, можемо да видимо низ сличности са дешавањима у Босни и Херцеговини, а између осталог се спомињу и нека заједничка имена. Тако је, рецимо, поменути брачни пар Табори, након прихватања баптизма у Румунији, своје колпортерске активности обављао и у Новом Саду, а тамошњи чланови су првобитно били махом етнички Нијемци који су службу обављали на свом језику, да би, приливом Мађара, Румуна, Словака и Срба, служба почела да се обавља и на њиховим језицима (Ђурић-Milovanović 2012, 88–89). Иако су, као што је нешто раније напоменуто, назарени „заобишли“ Босну, ни баптисти се у њој нису нарочито етаблирали. Према расположивим подацима, почетком 20. вијека баптистичке заједнице у Босни и Херцеговини су биле мале групе људи које су се при своме дјеловању суочавале са читавим низом потешкоћа, а чији су се чланови окупљали у приватним кућама гдје су „неометано“ исповједали своју вјеру (Rushbrooke 1915, 90). Скорија теренска истраживања нам указују на то да се ситуација у вези с баптистима ни данас није нарочито промијенила (Galić 2022, 9–11).

Фотографија бр. 1 – Сеоске адвентистичке заједнице су се махом јављале у сјеверном, пограничном дијелу земље, у оквирима општина Градишка, Србац и Прњавор.

Извор: Гугл мапе

Прва неопротестантска заједница која је на територији Босне и Херцеговине успијела да привуче нешто видљивији број „домаћег“ становништва јесте Хришћанска адвентистичка црква. Адвентисти у Босну стижу прије више од сто година дјеловањем мисионара Алфреда Томаса. Мисија у Босни је отпочела око 1908. године, убрзо пошто су упоредо са Томасом други мисионари, Роберт Шилингер и Албино Мочник пристигли у Загреб, тј. након што је Макс Лудвиг стигао у Београд (Šušljić 2004, 132–142). Други талас адвентистичке мисије у Босни почиње касних двадесетих година прошлог вијека, када из Хрватске стиже пастор Милан Шарчански, који почиње проповиједати „радосну вијест“ у сјеверозападном дијелу земље. Управо у овом периоду долази до формирања сеоских заједница, које су предмет овог истраживања и које су се као такве одржале до данас.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: СЕОСКЕ АДВЕНТИСТИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Адвентистичке заједнице у Босни и Херцеговини могу се наћи у готово сваком већем мјесту, а све оне, у најопштијем смислу говорећи, могу се подијелити на градске и сеоске.⁷ Док су градске заједнице бројније и активније, оне сеоске су често старије, а за разлику од градских, гдје постоји видљив број обраћеника, њихови чланови су претежно рођени унутар адвентистичких породица. Сеоске заједнице данас представљају мале групе људи и обично окупљају свега десетак вјерника, некада нешто више, а често и мање. Неке од заједница присутних у прошлости тренутно нису активне, као што је случај са некада постојећом у селу Влакница, а слична је ситуација и са селом Грабик-Илова, у којем се и поред постојећег, недавно реновираног молитвеног дома, редовна суботња окупљања не одвијају. Будући да су чланови сеоских заједница претежно старије особе, због немогућности неких од њих да сваке суботе долазе на богослужење, чест је

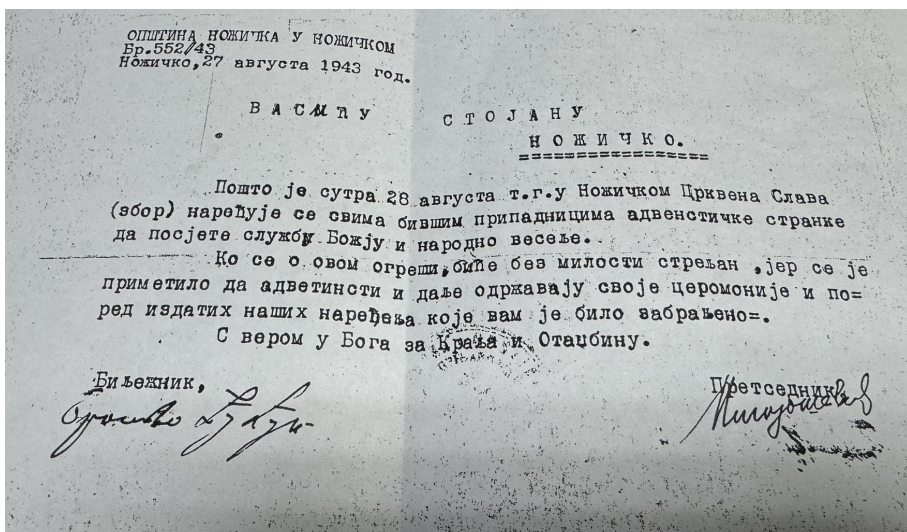
⁷ У овом поглављу ће бити изложени одређени подаци који се тичу детаља из историје проучаваних заједница, укључујући имена пионира као и битних датума. До поменутих података се дошло једним дијелом од испитаника самих, а другим дијелом уз ослањање на брошуру под називом *Хришћанска адвентистичка црква у Босни и Херцеговини: 95 година рада у Босни и Херцеговини, 70 година цркве у Ламинцима*, добијену од стране једног испитаника из села Ламинци. У тој брошури, која је штампана за личну употребу и нема наведене ауторе и издавача, могу да се нађу подаци који се тичу ширења адвентизма по селима сјеверне Босне и Херцеговине, као и фотографије из ранијег периода дјеловања Хришћанске адвентистичке цркве.

случај да, због мањка вјерника, ни у молитвеним домовима који су активни богослужење не буде одржано сваке суботе. У тим случајевима, преостали чланови одлазе у оближње градске молитвене домове, најчешће у Бањалуци, Градишци и Прњавору.

Како би се спријечило тотално запостављање ових заједница, руководство Западне црквене области Југоисточне уније Хришћанске адвентистичке цркве често организује различите скупове управо у овим сеоским молитвеним домовима. Ти скупови могу да буду различите природе, тако то могу бити стандардне суботње проповиједи које окупљају вјернике из околних села и градова, али и већи сабори на којима могу да се нађу вјерници из различитих мјеста широм бивше Југославије, па и шире. Иако се из наведеног може видјети како су сеоске адвентистичке цркве изразито мале групе људи, у прошлости је ситуација била другачија, а оне су знале бројати неколико десетина, па чак и преко стотину чланова.

Након што пионирске мисионарске активности Алфреда Томаса нису успјеле да привуку већи број локалног становништва, све до самог краја 1920-их година у Босни и Херцеговини број адвентиста једва да је био двоцифрен. Околности се почињу мијењати непосредно након почетка другог таласа мисионарских активности, који креће 1929. године, када из Славонског Брода стиже мисионар Милан Шарчански. Он почиње да проповиједа у пограничним селима, а исте године крштава Милана Влајковића из села Влакница (општина Србац) – који је уједно први крштени вјерник ове заједнице у сјеверној Босни. У Влакници се уједно формира и прва адвентистичка заједница у овом дијелу државе, а окупљала је вјернике из овог, као и из хрватских села Ратковице и Славонски Кобаш. Релативно убрзо након тога, адвентизам стиже и у село Ножичко. Адвентизам у Ножичко стиже тако што су се Драгутин Ђенадић и његов комшија Јово Лазић са својим сином, једне вечери у потрази за јефтиним вином, нашли у селу Влакница. Пошто нису имали гдје да преноће, неки сељани су их упутили да преноћиште потраже код породице Врсајковић, чији су чланови били адвентисти. С обзиром на то да је био петак навече, они су свједочили томе како су Врсајковићи читали Библију пред суботње богослужење. Након повратка у Ножичко, Ђенадић и Лазић су остали у контакту са Врсајковићима, који су их неколико пута посјећивали, а са њима су долазили и други вјерници, као и пастор Шарчански. Званично, црква у Ножичком је основана 1931. године, када су се Ђенадић и Лазић, као и њихов комшија Стојан Васић, заједно са супругама крстили.

И поред проблема које су имали са другим људима из села, адвентисти из Влакнице и Ножичког су наставили да се окупљају, а привлачили су и вјернике из других села. Адвентизам се претежно ширио колпортажом, тј. дијељењем вјерске литературе по околним селима, као и грађењем личних односа са људима. Тако је порука дошла и до села Грабик-Илова и Отпочиваљка, која се налазе у сусједној општини Прњавор. Први обраћеник у селу Грабик-Илова био је старац Алекса Станић, који се заједно са својом супругом и шесторо дјеце крстио 1936. године, да би се убрзо крстили и неки други мјештани. Адвентисти се тако ширењем поруке појављују у мањем броју и по околним селима у општини Градишка укључујући села Врбашка, Рогољи и Церовљани, а у већем броју се вјерници јављају у селу Ламинци. У Ламинцима почетком 1930-их година неколико мјештана креће самоиницијативно да проучава Свето писмо. То су били Нинко Касагић, Илија Ратковић и Мика Стојчевић. Око 1935. године они долазе у контакт са њемачким колпортерима Јосипом Струмским и Аугустом Шатлмајером, а убрзо затим и са вјерницима из Ножичког, као и са пастором Шарчанским и адвентистима из пограничних села у Хрватској. Заједница у овом селу настаје 1937. године, а управо у њему се 1948. године гради први адвентистички молитвени дом у држави.

Фотографија бр. 2 – Пријетеће обавјештење уручено 27. августа 1943. год. Стојану Васићу, једном од пионира адвентизма у Ножичком.

Извор: породични архив

ЖИВЈЕТИ КАО МАЊИНА: ОДРАСТАЊЕ, ПРОБЛЕМИ И МИГРАЦИЈЕ АДВЕНТИСТА У РУРАЛНИМ СРЕДИНАМА

Одрасћање у адвентистичкој породици

Вјерници који су обухваћени овим истраживањем, а који су чланови сеоских адвентистичких заједница којима се овај рад бави, или су то у прошлости били (што важи за оне који су се у међувремену одселили), потомци су пионира адвентизма у овим мјестима. У зависности од годишта, у њиховим породицама адвентизам су прихватили њихови родитељи, деде и бабе, а у једном случају је то био прадеда. Имајући то у виду, сви испитаници су за адвентизам сазнали од својих укућана, са којима су почели одлазити суботом на богослужења. Тако један испитаник описује како је током дјетињства мајка играла велику улогу у томе да током своје ране социјализације прихвати вјерску поруку:

Па знате како, када сам био дијете, мислио сам као дијете. А ма-тера када нас увече лијеже у кревет или у подне дође, каже нам, одите, дјецо, да вам прочита нешто из Светога писма. А биле су онда исто као и данас лекције које су се звале библијске поуке. Ја њу молим, мама, немој ове коментаре, само ми питања прочитај. Знате, немој коментаре ишли би ми са дјецом играти се. Тако увече би онда исто, читала нам је доста Откровење Јованово и како ће доћи вријеме када ће Сунце сијати седам пута више и како ће људи похулити на Бога... Као дијете мислио сам као дијете, али свака је ријеч остала у моме срцу и она данас има моћ (м. 1949).

Поред читања Светог писма, које је било заступљено у адвентистичким породицама, веома битну улогу је играла и додатна литература до које се долазило помоћу колпортерских активности верника. Ту посебно треба нагласити званично гласило Хришћанске адвентистичке цркве *Гласник*, који се од периода Првог свјетског рата па до данас редовно објављује и дијели међу припадницима ове заједнице. Поред породице, веома битну улогу у одгоју „младих адвентиста“ имала је и сама заједница. При молитвеним домовима су организоване суботње школе које су заправо биле богослужења прилагођена дјечијем узрасту, а дјеца чији су родитељи то жељели су их похађала. Суботњу школу као значајан фактор у његовом прихватању адвентистичког учења навео је један од испитаника:

Рођен сам у породици која је већ припадала адвентистичкој религији тј. адвентистичкој цркви, па онда природно је да сам у том духу и одрастао. Ишао сам у цркву, дјечију суботњу школу, било нас је дјеце ту доста а у којој цркви има више дјеце ту се формира дјечија суботња школа. Значи то је школа, односно богослужење на једном нивоу прилагођеном дјечи... ја сам рођен 1956. а памтим од 1960/61, већ памтим 1962/3. и надаље. До 1965/66. припадао сам дјечијој суботњој школи. Шездесетих година је била друга црквена зграда, али по величини је била скоро као и ова, није била ништа мања, само није била модерна као ова – била је стара градња. Било нас је по списку око сто, чак и нешто више вјерника, а дјеце је било негдје око двадесетак (м. 1956).

Улога заједнице у религијској социјализацији је понекад била пресудна за приступање њој због религијске хетерогености унутар појединих породица. Иако овакви случајеви нису били чести, њих је ипак било и јављали су се из различитих разлога. Један од разлога је ступање у брачни однос са супружником који припада другој конфесији – пракса која је адвентистима дозвољена али не и нарочито препоручљива због брачне кохезије. Други разлог религијске подјелености унутар породица којима су адвентисти припадали јесте религијска дисафилијација, тј. напуштање заједнице од стране старијих вјерника, али и одбијање да се заједници званично приступи, што је знао бити случај са млађим члановима породице.

Фотографија бр. 3 – Други са лијеве стране, Алекса Станић – први адвентиста у селу Грабик-Илова, заједно са пастором Шарчанским, први са десне стране.
Извор: породични архив

До напуштања заједнице је долазило под различитим околностима, али на основу прикупљених информација, кључни узроци су се обично односили на прихватање образаца понашања заступљених у селу, који као такви нису били у складу са адвентистичким учењем. Тако је отац једног од саговорника, који се још као младић заједно са својим оцем крстио 1930-их година, због склоности ка пушењу, а касније и алкохолу, временом ипак престао да буде члан заједнице.

Како адвентисти не практикују обред крштења по рођењу, знало се десити да унутар породица са више дјеце нека од њих ипак не одлуче ићи стопама својих родитеља, док дуга прихвате да се крсте. Пресудан утицај на њихове одлуке у већини случајева су биле блиске везе са становницима села који нису били адвентисти, а жеља за доказивањем како се ипак „не боје“ јести свињетину или отићи на пиво испред задруге поједине је навела да, и поред религијског одгоја, формално не постану чланови заједнице.

Баш као што су поједини одлазили, током формативног периода сеоских заједница, а поготово у периоду њиховог највећег раста који се одвио првом половином 1960-их година, биле су учестале и религијске конверзије. При излагању разлога зашто су њихови преци одлучили да постану адвентисти, у наративима наших саговорника уочен је низ сличности које подсјећају на метанаратив. Тако је, према њиховим наводима, пресудну улогу у спознаји да је адвентистичка црква „права“ играло директно читање Светог писма у којем су будући обраћеници увидјели како је субота заправо дан који треба да се светкује, као и да конзумирање свињског меса није у складу са Библијом.

За разлику од потешкоћа са којима су се пионири суочавали, вјерници друге и треће генерације су имали релативно мирно одрастање у селима гдје је постојање адвентиста временом постало прихваћено, а према њиховим наводима, поред „ситних провокација“ везаних за дан који светкују и суздржавање од свињетине и алкохола, већих проблема са другим сељанима није било.

Ово је довело до доста успјешног раста ових група, које су, нарочито у селима Ножичко и Ламинци, током раних 1960-их бројале и преко сто вјерника.

Међутим, као највећи проблем који је стајао пред адвентистима наметала се радна субота. Радна субота је адвентистима представљала проблем стога што су одбијали да шаљу дјецу у школу, а због истог проблема су се суочавали и са немогућношћу проналаска адекватног

посла.⁸ Неодлажење суботом у школу и проблеми који су због тога настајали често се понављају у прикупљеним наративима, а испитаници су наводили различите начине на које се са тим проблемом излазило на крај:

Да ли ће бити проблема или неће бити, највише је зависило од директора школе. Прва два директора нису нас прогањала и ми нисмо имали проблема са школама. Када је дошао трећи директор, он се мало додворавао комунистима па је правио пријаве за нашу дјецу која не иду у школу суботом да не похађају редовно школу. Онда су наши родитељи плаћали казне, то је било негдје шездесетих година. Онда су се наши родитељи жалили, али није се вриједило жалити овдје у општину него ишли су у Сарајево (м. 1956).

ЗАПОСЛЕЊЕ

Проблем проналаска адекватног посла је свакако један од проблема са којим су се адвентисти суочавали још од најранијих дана ове заједнице и са којим се у одређеним дијеловима свијета суочавају и данас. Адвентисти из села која су обухваћена нашим истраживањем нису били изузетак. Штовише, управо је радна субота, те немогућност проналаска због ње адекватног запослења, један од кључних узрока првог запаженијег таласа миграција који је задесио југословенске адвентисте. Они верници који нису мигрирали махом су се окретали приватном предузетништву како би били у могућности да бирају који дан неће радити. На основу овог сазнања може да се закључи како је радна субота била катализатор за пораст микропредузетништва међу адвентистима седмога дана, што је заправо потврдила и већина наших испитаника:

⁸ Светковање суботе је адвентистима у СФРЈ доносило низ проблема који су се претежно односили на немогућност проналаска адекватног посла у периоду када је субота била радни дан, као и одбијање слања дјеце у школу тим даном, што је у појединим случајевима резултовало губитком посла, новчаним казнама, па чак и слањем појединаца у затвор (Radić 2002, 626). Иако је током друге половине 1960-их субота престала да буде стандардан радни дан, проблеми по адвентисте нису у потпуности нестали будући да је одређен временски период свака прва субота у мјесецу и даље наставила бити радна. И поред тога што дјеца адвентиста више немају проблема са изостајањем из школе с обзиром на нерадну суботу, чињеница да данас многе фирме и предузећа неометано раде суботом и даље многим адвентистима представља препреку у проналаску адекватног посла. Због наведеног светковања суботе, адвентисти су широм Србије и Босне и Херцеговине, као и других дијелова бивше СФРЈ, до данас остали упамћени и под називом „суботари“, што је у одређеним случајевима знало имати и пежоративно значење.

Фотографија бр. 4 – Вјерници из Ламинаца испред првог молитвеног дома у држави.

Извор: породични архив

Па сви адвентисти који доспију до рада ишли су да ли за фризерку, да ли за часовничара, да ли за неке врсте механичара, лимара, варилаца, није битно, али нешто што можеш да радиш да не будеш овисан о предузећу. Јер то је практично био и савјет међу нама, а то се показало и ефикасним. Практично ти као самосталан предузимач било какве врсте дјелатности ипак можеш одредити, пошто према држави си у реду, себи радне дане онако како теби одговара (м. 1948).

До покретања приватних послова је долазило на неколико начина. С обзиром на то да су се и њихови родитељи са овим проблемом суочавали, појединцима је још од дјетињства било савјетовано да изуче занат који би им омогућио финансијску независност и омогућио неометано светковање суботе. Међутим, било је случајева да су појединци покушали да пронађу посао у државном сектору, али су били суочени са потешкоћама које су доводиле до тога да буду приморани да посао напусте. Могло би се рећи да је постојање свијести о овом проблему природним током ствари приморало адвентисте да повећају ниво унутаргрупне солидарности, што су они и учинили. Старији адвентисти су махом подучавали млађе различитим занатима, што је млађим припадницима заједнице омогућавало да и то-

ком изучавања заната могу светковати суботу, што је понекад ученицима у државним стручним школама, као и шегртима мајстора који нису били адвентисти, изазивало потешкоће. По изученом занату, млађи адвентисти би или отварали своје властите радионице, или би остајали да раде као помоћници старијим мајсторима по чијем би повлачењу из посла они наслијеђивали њихове радње. Један наш испитаник је током прве половине 1960-их година, по завршетку столарског заната, покушао да се запосли у једној дрвно-прерађивачкој фирми у близини Ламинаца. Иако је секретар фирме познавао њега и његовог оца, те са њима био у добрим односима, радна субота је нашег испитаника натјерала да потражи адекватну алтернативу, коју је нашао у отварању столарске радње у Ламинцима:

Овдје је био комунизам-социјализам, почеле су фирме али је у питању била субота... ево ја лично знам (...) ишао сам у Радник, Радник је дрвно-индустријска фирма била јака, али требало мајстора. Ја када сам завршио (у Приједору сам завршио) и дошао, идем да питам. Човјек који је одавде је био секретар, и каже: „Знам твоје родитеље, поштујем вас, али хоћеш ти радити суботом?“ Рек’о нисам никада – ја то не могу. Ја сам вјерник, ја суботу светкујем, ја ћу радити недељу. Не може, можеш предати молбу, примићемо те. Прва субота – опомена, друга – опомена, трећа напушташ. Не вриједи, жао ми је (м. 1942).

Осим поменутог, у селу Ламинци су и неки други припадници адвентистичке заједнице кренули путем приватног предузетништва како би могли неометано светковати суботу. Из разговора са другим испитаником сазнајемо да је један његов комшија, такође адвентиста, имао пилану у селу. Саговорници наглашавају како су адвентисти који су отварали приватне радње обично бивали финансијски знатно успјешнији и имућнији од осталих људи из села који су радили у фирмама, те да су њихове услуге веома често користиле комшије и познаници свих вјера и нација. У одређивању којим приватним послом ће се неко од адвентиста бавити више фактора је играло улогу. Када говоримо о селима која су предмет овог рада, највећу улогу је играла потражња локалног становништва. Ту потражњу су предузетници адвентисти настојали да задовоље, а њихова карактеристична радна етика, произашла из религијских увјерења, утицала је на то да им се муштерије враћају. Религијска увјерења су им служила као примарна мотивација у послу, а поштење им је, како кажу, највише помогло у ус-

пјеху. Наш испитаник, који је на приједлог свог оца (који је и сам, како би избјегао радну суботу, као момак изучио сада већ изумрли коларски занат) одмах по завршетку средње школе отворио електро-сервис у околини Прњавора, сматра како су хришћанске вриједности које је још као дијете усвојио играле битну улогу у успјешности његовог посла:

Значи ја када долазим у кућу своје муштерије, човјек је мене позвао да поправим тај апарат, а никако сада да ја се сада њему мијешам у брак, да гледам шта ћу покупити, да му набројим дијелове које нисам уградио да јесам, значи Бог каже: „Не пожели шта је туђе.“ Значи не пожели куће, не пожели жене, не пожели слуге. Немој да одеш у фирму па гледаш како ћеш превести себи радника бољег од твог колеге. Немој то да радиш. Значи не пожели ништа. Немој да разгледаш по кући и гледаш шта ћеш покупити а дошао си ту поправити машину (м. 1964).

Било је случајева да су адвентисти због превелике потражње били приморани да примају шегрте како би продукција била ефикаснија. Помоћни радници су обично били такође припадници заједнице, а понекад чак и чланови породице, најчешће браћа или синови. На овај начин би адвентисти „спасили“ друге припаднике заједнице проблема са којима би се могли суочити радом у државним преду-

Фотографије бр. 5 и 6 – Адвентистички молитвени домови у Ламинцима и Ножичком. Фотографисао Марко Галић (28. јануар и 20. август, 2023. године)

зећима, а уједно нашли начин да ефикасније обављају посао и додатно шире свој бизнис.

МИГРАЦИЈЕ И ПАД БРОЈА ВЈЕРНИКА

Адвентисти у овим селима почињу да биљеже бројчани пад другом половином 1960-их година, када вјерници у све већем броју мигрирају. Ове миграције су биле унутардржавне, на релацији село-град, али и међудржавне. Оне су највећим дијелом биле економске природе, а вјерници су се селили у потрази за бољим пословним и животним могућностима које су се нудиле у већим центрима, као и у другим државама. Миграцијом у градове долази до повећања броја вјерника у градским црквама, а неке од њих настају као огранак оних сеоских. Такав је случај са црквом у Градишци коју су основали вјерници из Ламинаца и околних села. Мноштво адвентиста одлази у иностранство, гдје се повезују са другим адвентистима из бивше Југославије, а многи од њих почињу одлазити у југословенске адвентистичке цркве у дијаспори које се почињу формирати у периоду масовнијих миграција адвентиста у Аустрију, Њемачку, Француску, али и Канаду, Сједињене Америчке Државе и Аустралију.

Већина адвентиста који су се одселили остали су у контакту са својим „матичним црквама“ које су помагали финансијски и посјеђивали када су били у могућности. Међутим, повратак у родна мјеста није био честа појава, а таквих случајева је било свега неколико, о чему свједочи тренутан број вјерника. Неколицина испитаника са којима је обављен разговор служе као ријетки примјери оних који су се по одласку у пензију вратили у своје село и одлучили да остатак живота проведу у њему.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

При истраживању религијских мањина на подручју некадашње Југославије, током протекле двије деценије евидентан је пораст броја радова посвећених протестантским и неопротестантским групама. Ово и није неочекивано пошто поменуте групе представљају најбројније и друштвено најангажованије религијске мањине већ дуже од једног вијека, којима у прошлости није пружана нарочита академска пажња. Међутим, иако се у литератури религијске групе као што су баптисти, пентекосталци и адвентисти често означавају као протестантске, што у суштини оне и јесу, у овом раду су наведене неке од кључних карактеристика које ове заједнице чине другачијим од оних „традиционалних“ протестантских група као што су Словачка

евангелистичка црква или Реформисана црква. Мишљења смо да је наднационални карактер адвентиста, као и других неопротестаната који су се појављивали почетком 20. вијека, али и раније, пропраћен мисионарским активностима, овим заједницама помогао при задобијању вјерника, али и негативне етикете.

Кад је конкретно ријеч о Босни и Херцеговини, Хришћанска адвентистичка црква се показала као прва мањинска група која је успјела да привуче видљивији број вјерника. Адвентистичке групе су се претежно јављале, шириле и одржавале у пограничним руралним дијеловима земље, гдје су се вјерници у почетку сусретали са низом проблема, да би временом ситуација постала погоднија по њих. Адвентисти су међусобно били добро повезани и организовани, чланови заједница из различитих села су били у непрекидном контакту, а религијски идентитет им се свима показао као примарни, што је доводило до минимизације осталих разлика које су евентуално међу њима постојале, махом етничких.

Посматрано из угла тренутног стања у Босни и Херцеговини, карактеристичног по уској, понекад неодвојивој вези између етничког и религијског идентитета, могло би се рећи да адвентисти чине изнимку. Дакле, за разлику од молитвених домова доминантних вјерских традиција, у које спадају Исламска заједница, Српска православна црква и Римокатоличка црква, које у великој већини случајева окупљају етнички хомогену популацију, адвентистички скупови су карактеристични по присуству различитих етничких група. Имајући то у виду, при анализи конверзије у адвентизам додатну пажњу би требало посветити томе у којој мјери је она мотивисана проналаском начина да се буде религиозан у мултиетничкој религијској скупини – што је у Босни и Херцеговини риједак случај.

Међутим, различите препреке са којима су се суочавали адвентисти у селима сјеверне Босне и Херцеговине довеле су до тога да њихове скупине крену постепено да се расипају. Неки проблеми са којима су се адвентисти суочавали, као што је радна субота, тицали су се директно ове заједнице, међутим великим дијелом миграције адвентиста су биле узроковане економским факторима који су утицали на миграцију и осталог становништва. Теза коју је потребно додатно разрадити, а која је дјелимично поменута у овом раду, тиче се пораста малог предузетништва међу адвентистима. Овај феномен је уско повезан са религијском афилијацијом вјерника, те је настао као стратешки чин којим би се сопственим подешавањем радног времена настојао избјећи рад суботом. Иако потомци адвентиста из ових некада бројних

сеоских заједница и даље одржавају контакт са једва двоцифреном неколицином која се и даље може наћи по неким селима, само неколико њих је одлучило да остатак живота проведе у мјесту рођења.

Литература

- 2017 Annual Statistical Report. Pristupljeno 28. decembra 2023. <https://documents.adventistarchives.org/Statistics/ASR/ASR2017.pdf>
- Abazović, Dino. 2010. „Stanje sociologije religije u Bosni i Hercegovini.“ U *Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu*, prir. Ivan Cvitković, 71–78. Sarajevo: Posebna izdanja/Knjiga CXXIII, Odjeljenje društvenih nauka – Knjiga 1, ANU BiH. <https://www.ceeol.com/search/book-detail?id=1097621>
- Aleksov, Bojan. 2010. *Nazareni među Srbima*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bakrač Vladimir, Danijela Vuković-Ćalasan, Predrag Živković & Rade Šarović. 2020. “Adventists in Montenegro – From the Atheistic Psychosis of Socialism to the Post-Socialist Individuation of Adventism.” *Religions* 11(5): 233. <https://doi.org/10.3390/rel11050233>
- Blagojević, Mirko. 2015. *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu*. Institut društvenih nauka.
- Brackney, H. William. 2009. *The A to Z of the Baptists*. Lanham/Toronto/Plymouth, UK: The Scarecrow Press.
- Chui-Shan Chow, Christie. 2013. “Guanxi and Gospel: Conversion to Seventh-day Adventism in Contemporary China.” *Social Sciences and Missions* 26(2-3): 167–198. <https://doi.org/10.1163/18748945-02603008>
- Cvitković, Ivan. 1981. *Religije u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: IGTR „Univerzal“ Tuzla OOUR „Grafičar“.
- Dražeta, Bogdan. 2011. *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Dosije studio.
- Đorđević, B. Dragoljub, ur. 2008. *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Đorđević, B. Dragoljub. 1987. „Zašto ‘pravoslavci’ prelaze u adventiste?“ *Teme* 11(3–4): 141–149.
- Đurić-Milovanović, Aleksandra & Marko Veković. 2023. “State, Religion and Refugees in Serbia: Responses of Faith-Based Organizations, 1991-1996.” U *Religion and Forced Displacement in Eastern Europe, the Caucasus, and Central Europe*, prir. Victoria Hudson & Lucian N. Leustean, 85–108. Amsterdam University Press.

- Ђurić-Milovanović, Aleksandra. 2011. „Rumuni nazareni u Banatu: antropološki ugao.“ U *Rumunske verske zajednice u Banatu: prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine*, prir. Aleksandra Ђurić-Milovanović, Mirče Maran & Biljana Sikimić, 43-83. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Pupin“.
- Ђurić-Milovanović, Aleksandra. 2012. „Evandeoski hrišćani na Dunavu: razvoj baptizma u Novom Sadu.“ U *Dunavom od bezdana do Beograda*, prir. Ђorđe S. Kostić, 83–99. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Ђurić-Milovanović, Aleksandra. 2021. „Skriveni identiteti rumunskih neoprotestantskih zajednica u Vojvodini.“ *Godišnjak za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu* 26: 15–27.
- Flere, Sergej, Dragomir Pantić & Dragan Koković. 1986. *Male verske zajednice u Vojvodini*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Institut društvenih i pravnih nauka.
- Galić, Marko. 2022. *Primjena narativnog metoda u proučavanju konverzije na protestantizam: studija slučaja Bosne i Hercegovine*. Master rad u rukopisu u Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković“.
- Kuburić, Zorica. 1996. „Religija, porodica i mladi.“ *Facta Unviersitatis – series: Philosophy and Sociology* 1(3): 295–300.
- Kuburić, Zorica. 1998. „Slika o Bogu u religijskom iskustvu.“ *Facta Unviersitatis – series: Philosophy and Sociology* 1(5): 471–484.
- Kuburić, Zorica. 2012. „Conversion into Religion that Speaks unto You.“ *International Journal of Sciencces* 1: 7–33.
- Kuburić, Zorica. 2021. *Religija i psihičko zdravlje vernika*. Novi Sad: CEIR.
- Kuburić, Zorica. 2022. *Religious Communities in Serbia and Religious Distance*. Novi Sad: CEIR.
- Kuburić, Zorica. 2023. *Religion, Family and Youth*. Novi Sad: CEIR.
- Malinović, Miroslav. 2023. “Forbidden Adventist Churches of Zivorad Jankovic in Bosnia and Herzegovina.” Rad izložen na konferenciji *ICOMOS 2020 Scientific Symposium*, Sidnej, Australija, 5–9. oktobar 2020.
- Midanović, Zoran & Mila Stanojević. 2005. „Slovaci u Bijeljini.“ U *Redovna gradska izložba na dan gradske slave sv. Pantelejmona*, prir. Mirko Babić. Bijeljina: Muzej Semberije, „Grafosemberija“ a.d.
- Mitrović, Igor. 2014. „Adventisti kao partneri u iseljivanju društva.“ U *Humanitarni rad verskih zajednica*, prir. Zorica Kuburić & Ana Zotova, 239–251. Novi Sad: CEIR
- Omerović, S. Enes. 2019. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju.
- Pavković, Nikola, Dušan Bandić & Radomir Rakić. 1978. *Male verske zajednice*

- u opštini Pančevo. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: Hed biblioteka.
- Promicer, Kristijan. 2004. „(Ne-) Vidljivost skrivenih manjina na Balkanu. Ne-ka teorijska zapažanja.“ U *Skrivene manjine na Balkanu, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti*, prir. Biljana Sikimić, 11–24. Beograd: Balkanološki institut. <https://dais.sanu.ac.rs/123456789/3998>
- Radić, Radmila. 2002. *Država i verske zajednice: 1945–1970 II*. Beograd: INIS.
- Radulović, Lidija. 2007. *Okultizam ovde i sada: magija, religija i pomodni kultovi u Beogradu*. Beograd: Beograd: Srpski genealoški centar.
- Ramet, Pedro. 1984. “Religion and Nationalism in Yugoslavia.” U *Religion and Nationalism in Soviet and East European Policies*, prir. Pedro Ramet, 149–169. Durham, N.C.: Duke Press Policy Studies.
- Raychynets, Oksana. 2008. “Baptist Mission Efforts in Bosnia-Herzegovina: 150 Years of Discontinuity and Struggle.” U *Counter-Cultural Communities: Baptist Life in Twentieth-Century Europe*, prir. Keith G. Jones & Ian M. Randall, 227–279. Colorado Springs: Paternoster.
- Rushbrooke, H. James. 1915. *The Baptist Movement in the Continent of Europe*. London: Carey Press.
- Sikimić, Biljana, prir. 2004. *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti. <https://dais.sanu.ac.rs/123456789/3998>
- Sinani, Danijel, Nina Kulenović & Mladen Stajić. 2012. „Nove i alternativne religije u Srbiji – o proučavanju i proučavanima.“ *Etnoantropološki problemi* 7(2): 511–538. <https://doi.org/10.21301/eap.v7i2.10>
- Stanić, Želimir. 2015. *Unemployment, Poverty and Church Polity in Bosnia & Herzegovina: Is There a Dependency Culture?* Unpublished Master's Thesis, Newbold College in partnership with Theologisches Hochschule Fiedensau, Germany.
- Šušljic, Milan. 2004. *Bičete mi svedoci*. Beograd: Preporod.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji: Od normativnog do iskustvenog*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Wardin Jr., W. Albert. 2010. “August G.A. Liebig: German Baptist Missionary and Friend to the Mennonite Brethren.” *Journal of Mennonite Studies* 28: 167–186. Pristupljeno 28. decembra 2023 <https://jms.uwinnipeg.ca/index.php/jms/article/view/1367>
- Živanović, Miodrag, prir. 2006. *Adventisti vaši prijatelji*. Beograd: Preporod.

Примљено / Received: 30. 12. 2023.

Прихваћено / Accepted: 9. 5. 2024.